

БАДИИЙ АСАРДА МУТОБИҚЛИК

Ғулом Бобожонов

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори

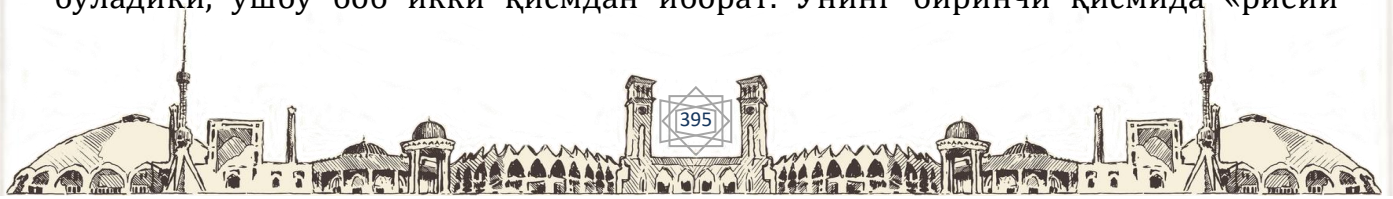
Аннотация: *Мақолада бадиий асарнинг узвий ва яхлит бир бутунлигини таъмин этувчи назарий мезон саналган икки зид жиҳатнинг умумийлик касб этиши – мутобиқлик ҳодисаси ҳақида фикр юритилади. Мутобиқликни тушунтиришда «Ҳайратул аброр» достонидаги тўртинчи мақолот асос қилиб олинган. Асарни мутобиқлик мезони асосида тадқиқ этиш адабиётшунослик ва адабиёт назарияси учун бир қадар янги, ўз навбатида мумтоз поэтик ёндашув ҳисобланади.*

Калит сўзлар: *бадиий образ, бир бутунлик, балоғат, ийжоз, мутобиқлик, мутакаллим, ички ва ташқи қиёфа, тасвир, мухотоб.*

Алишер Навоий «Хамса»сининг бош достони «Ҳайратул аброр» адабиётшуносликнинг назарий мезонларини ўрганишда ўзига хос манба воситасини ўтайди. Мазкур дoston бадиий асар тузилиши, қисмлари ва улар ўртасидаги муносабатлар, муаллифнинг образ яратишдаги илмий ёндашуви, шунингдек, сарлавҳа поэтикасининг бадиий матндаги аҳамияти хусусида кўплаб назарий маълумотлар олиш имконини беради.

«Ҳайратул аброр»да реал тарихий шахслар муқобилига қўйилган ёки бошқа муносабат билан келтирилган образлар кўпчиликни ташкил қилади. Улар муаллифнинг қиёсий-танқидий мушоҳадаларини ифода этувчи, асосан, аброрлик йўлидан узоқлашган кимсалар образидир. Муаллиф шундай образлардан баъзи масалалар моҳиятини очишда ўзига хос тарзда фойдалангани кўринади. «Ҳайратул аброр»нинг кўплаб тадқиқотчилар томонидан қайта-қайта ўрганилган XXVIII бобида мазкур ҳодисани яққол кузатиш мумкин. Боб «*Риёи хирқаушлар сулукидаким, ўз қошларида хирқаи талбислариға ҳақиқий либос от дурур ва ҳақойиқу маорифлари авомға либосот. Ва ҳақиқий боданушлар равишидаким, хирқаи вужудлари фано илги зўридин чок дурур ва Масиҳодек жонбахш нафаслари руҳи муқаддас киби пок ва маҳалли тавфлари соҳати афлок*» деб номланади. Асар сарлавҳалари бобнинг умумий мазмунини ийжоз усули билан тугал ифода этган, бобдаги масалалар мундарижасини ўзида акс эттирувчи, шунингдек, боб қисмларини яққол кўрсатувчи кичик умумлашма матнлар саналади.

Сарлавҳа рецепциясида бирон субъектив адашув бўлса, боб мазмунини ўзлаштириш ҳам худди шу асосда кечади. Шунга кўра, мазкур боб мундарижасига қўйилган масалалар нималардан иборат эканини объектив равишда аниқлаштириб олиш зарурати юзага чиқади. Сарлавҳадан маълум бўладики, ушбу боб икки қисмдан иборат. Унинг биринчи қисмида «риёи

хирқапўшлар сулуки», иккинчи қисмида эса, «ҳақиқий боданўшлар равиши» ҳақида сўз боради. Бобда бош мавзу – Аллоҳ олдидаги хулусият икки зид кутбнинг ўзаро уйғунлик касб этиши (мутобиқлик) воситасида очиб берилади. Балоғат илмидаги мутобиқлик тушунчаси бу ўринда поэтик матн учун назарий асос вазифасини ўтайди. Бобда ўртага қўйилган масалани том ва бир бутун ракурсада кўриш учун ана шу икки зиднинг иттифоқи зарурат мақомини эгаллайди. Достоннинг бош мавзуси ҳисобланган аброр сафари учун энг муҳим омилларнинг поэтик ифодаси матнда ҳар доим *аднодан аълогача* бўлган узвийликда тадрижий такомил касб этади. Бундай ёндашув достоннинг бир неча ўринларида келтирилган. Бобдаги ҳар бир фикр икки зид воситасидагина бир бутунни ташкил эта олади.

Иъжоз мақомидаги илоҳий дастур услубига кўра, икки зиддан салбий хусусиятга эга бўлгани – адно (масаланинг тубан жиҳати) кўпинча олдин зикр этилади. Ижобийси эса (аъло), муаллиф нуқтаи назарини ўзида ифода этгани ҳамда объектив қараш ҳисоблангани, ҳукм ва хулосага далолат қилгани сабабидан иккинчи бўлиб ёки охирда келтирилади. «Ҳайратул аброр»нинг турли ўринларидаги мутобиқликни етказишда айна шу услубга таянилгани кузатилади. Матнни бадий идроклашда мазкур хусусиятни инобатга олмаслик фақат бирёқлама ва субъектив хулоса бериши мумкин, холос.

Эътибор берилса, достоннинг тўртинчи мақолотигача иймон, ислом ва адолат ҳақидаги мақолотлар келган. Тўртинчи мақолотда эса, иймон соҳиби бўлган, ислом арконини маҳкам ушлаган, ўзига ва ўзгаларга нисбатан адолатли инсоннинг мийсоқ кунда ва айна пайтда берган ваъдасига қай даражада вафо қилиши, аҳдига қанчалик содиқлиги ҳамда ваъда ва аҳдини бажаришда қалб, сўз ва амалда нечоғлиқ холис экани масаласига диққат қаратилади. Бобда мазкур уч жиҳат муайян кетма-кетликда ўзини ҳақ йўлига бағишлаган аброрнинг ташқи кўриниши, амали, сўзи ҳамда қалбидаги даъвосини холис кузатиш орқали ёритиб берилади. Олдин умумий ташқи қиёфа, кейин феъл-амал-сўз тарзидаги хусусиятлар воситасида образнинг бутун ташқи ва ички шамоили акс эттирилади.

Биринчи байт бобнинг мазкур «риёи хирқапўшлар сулуки» қисмини тугал ифода этувчи ийжозий усулга таянади. *«Эй, бўлубон санъат ила хирқапўш, / Шому саҳар зикр ила солиб хуруш»* дейилиши билан образнинг бу мақомга сидқ ва холислик билан эмас, балки «санъат» (бу ўринда *ясамалик, сохтакорлик, ҳийла, фириб* маъноларида) билан эришгани, унинг бутун фаолияти эртаю кеч зикр билан машғул бўлиш эмас, зикр билан «хуруш солиш»дангина иборат экани англашилади. Бу эса, ушбу қисмнинг том маъносини ўзида тугал ифода этади. Битта байтнинг ўзида портрет (санъат ила хирқапўш бўлгани) ҳамда характер (шому саҳар зикр даъвоси билан ғавғо солиши) тўла қамраб олингани муаллиф матнида ийжоз усули нақадар катта аҳамият касб этишини яна бир бор далиллайди.

Кейинги байтлар муаллифнинг илк байтдаги қарашини батафсил очиқлаб беришга қаратилгани боис, уларда ийжознинг зидди бўлган итноб усулини кўриш мумкин. Образни мухотоб идрокига олиб киришда муайян тадрижийликка қатъий амал қилинади. Даставвал, мухотобга «хирқапўшлик»нинг адно хусусиятлари – образнинг «шому саҳар зикр ила ғавғо солиши» нуктаси етказилади. Бу нукта образнинг ушбу мақомга қай йўл билан эга бўлганига ишора қилади. Муаллиф олдин образнинг ташқи қиёфаси – портретини гавдалантиради ва шу аснода унинг ички оламини батафсил намоён этиб боради. Портрет яратишда ҳам юқорида айтилган қатъий тадрижийликни кўрамыз. Биринчи галда образнинг уст-боши, кийим-кечаги объектив остига олинади. Бу ўринда ҳар бир деталга алоҳида аҳамият қаратилиши, батафсил тасвир этилиши, шунингдек, зоҳирий кўринишнинг ботин ифодаси учун хизмат қилаётганининг мувозий (параллел) ёритилиши итноб усулининг тўла-тўқис намоён бўлишига хизмат қилган. «Риёи хирқапўш» эгнидаги хирқа ва унга чекилган баҳялар «зуҳду риё вуслалари» ҳақиқатини англатувчи мажоз шаклини олади. Келтирилган байтларда итнобнинг ўзига хослигида портрет тасвиридаги дақиқ кетма-кетлик ҳамда мазкур ҳолатнинг мажоз ва ҳақиқат мувозийлигидаги ифодаси етакчилик қилади.

Хирқадан сўнг руқъа, бошидаги эски амома, қўлидаги асо ва субҳа, мисвок, наълайн тасвирланади. Хирқадаги руқъалар – остига дирам яширишга қулай восита, бошдаги эски амома фақатгина печлардан иборат матоҳ, қўлдаги асо ҳийла уйининг устунни, субҳа – бутпараст бут яшаш учун йўнган тошларнинг қолдиқлари, унинг муъзини – кофирнинг май шишаси, риштаси – зуннор, мисвок – оғизнинг нопок сўлагини суртувчи восита, наълайн – аҳли сафо «ҳазли учун шайн» сифатида тасвир этилади. Шундан сўнг бевосита образнинг ўзи ва мақоми сифатланади. Эчкиникидек осилган соқол билан эгри ёғоч устида ўтириши васф этилади.

Шу ўринда муаллифнинг портрет яратишдаги услубининг яна бир ўзига хос жиҳати бўй кўрсатади. Матнда образнинг хирқапўшлик равиши бир қанча деталлар (баҳя, амома, асо, субҳа ва унинг муъзини, мисвок каби воситалар) ёрдамида батафсил очиб берилган бўлса-да, образ портретида унинг халқий хусусиятлари биргина соқол тасвири билан чекланганини учратамиз: «*Турфа соқолин осибон кулгудек...*» Лекин бу ўринда образ портретига оид бошқа деталлар тасвири қаламга олинмайди. Улар ийжоз усулининг қаср йўли билан четлаб ўтилади. Балоғат илмига кўра, ийжоз қоидасининг моҳиятида мутакаллимнинг матндаги айрим ўринларни муайян асослар эътиборидан қаламга олмасдан атайин қисқартириб ўтиши воситасида ўзига хос асосий мақсадни ифодалаш туради²⁸. Яъни мутакаллим матнда изчил давом этиб келаётган итнобий усулга хилофан мухотобга кутилмаган бир тарзда муайян

²⁸ .القرظيني الخطيب جلال الدين عبد الرحمن بن محمد تلخيص المفتاح . بيروت . العصرية المكتبة. ٢٠١٤م. ص. ١٢١.

қисқартириш бериш орқали яна бир муҳим жиҳатга эътибор қаратади. Ўша «муҳим жиҳат»нинг матнда очиқ ва тақдиран ифода этилмаслиги, кесиб-қисқартириб берилиши муайян маъно ташишга хизмат қилади. Ўрганилаётган бобнинг бу қисмида айна шу ҳолатнинг гувоҳи бўлиш мумкин.

Муаллиф юқорида ўтган итнобий тадрижийликни қуйида яна «риёи хирқапўш»нинг «мақом»и, ички дунёси, феъли каби жиҳатларни батафсил тасвирлаш билан давом эттиради. Лекин шу икки батафсиллик орасида портрет учун гўё жуда муҳим саналган унинг тана аъзолари ва тузилиши билан боғлиқ сифатлар тасвирга тортилмайди. Ийжоз қоидаси муаллифга матн балоғатига хизмат қилувчи ана шундай ҳуқуқий асос яратиб беради. Бу билан муаллиф, биринчидан, мукаррам зот саналган Одам фарзандининг халқий хусусиятлари муктасаба (ўз ихтиёри ва имкони билан) эмаслигига, шундай бўлгач, Яратувчи инъом этган халқий хусусияти учун унинг ҳеч бир ихтиёри йўқлигига мухотоб эътиборини тортади. Бинобарин, муаллиф матнда фақат образнинг ўзи «санъат» билан касб қилиб олган жиҳатларигагина урғу беради. Иккинчидан, муаллиф юқорида санаб ўтилган сифат ва хусусиятларни бериш воситасида образнинг ўзи – шахсиятини эмас, балки образ ўз имкони ва истаги доирасида муайян мақсад илинжида «ясаб олган» салбий хусусиятларга қарши эканини ифода этади. Бу бевосита муаллиф қалбидаги олам ва одам хусусидаги қатъий ишонч мезонлари – сидқ концепцияси билан боғлиқ ҳодисадир. Мазкур ўринда сидқ муаллифнинг этик ва эстетик қарашларининг шаклланишида, уларни матнда қай тарзда поэтик ифода этишида ҳамда матн воқелигидаги мутакаллим ва мухотоб муносабатларида энг мақбул йўл тутишида етакчи аҳамият касб этгани яққол кўзга ташланади.

Муаллиф ушбу бобда портрет ва характерга оид қуйи хусусиятларини кўрсатишда давом этиб, эчки ташбеҳи воситасида «риёи хирқапўш» образини муқоясавий тасвирлайди. Ҳар икки объектдаги умумий ва фарқли хусусиятларни таҳлил қилади. «Риёи хирқапўш»нинг макони – тамкин жойи гарчи уларнинг ўз тилида маъбад ё хонақоҳ аталса-да, мафсақа (фиску фасод жойи) экани, у ерга солинган бўриё, риёнинг рангига туташиб кетгани, масжидининг асоси – тархи нотўғри тушганидан қибласи бошқа тарафга қараб қолгани, «қаҳбаи тарсо» қоши унинг учун меҳроб (каби) экани, у меҳробда шайхнинг ибодати шайтоннинг айтганини бажаришдан иборат бўлиши – бевосита «риёи хирқапўш»нинг феъли-сажиясига оид тасвирлардир.

Шундан сўнг, унинг атрофидагилар билан биргаликдаги тасвирига ўтилади: «*Бўлуб анга жамъи халойиқ мурид, / Лек бори шайхқа лойиқ мурид*». Муридлари билан боғлиқ тасвирларда «шайх» характери янада ёрқин ифода этилади. Бу ўринда ҳам итнобий усул етакчилик қилади. Бобнинг шу қисми сўнгида «санъат ила хирқапўш»лик расмини тутиб, атрофига ўзига ўхшаган муридлар тўплаб, шому саҳар самоъда чирпирак бўлишдан асл мақсад ўртага чиқади:

«Риёи хирқапўш» зикри мийсоқ кундаги ваъдасини унутгани ҳолда чинакам аброрлик йўлини йўқотган кимсалар ҳолатини намойиш этса, «ҳақиқий боданўшлар» юқоридаги ҳолнинг зидди ўлароқ ушбу улуғ ва машаққатли йўлни берган ваъдасига мувофиқ босиб ўтаётган образнинг ички ва ташқи қиёфаси хусусиятларини ўзида мужассам этади. Шу маънода, айтиш мумкинки, бу қисмсиз боб ўз моҳиятини буткул йўқотади. Муаллиф асарда назарда тутаётган бир бутун тизимдаги адно даражасига мутобиқ равишда қўйиладиган аъло мақомини айни шу қисмда кўриш мумкин.

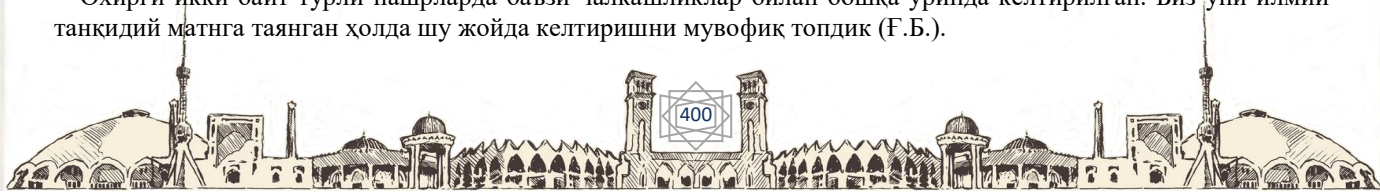
Мазкур сатҳда аброрнинг равиши боб сарлавҳасида қайд этилганидек, учта ички қисмга ажратилган ҳолда талқин этилади:

- 1) *хирқаи вужудлари фано илги зўридин чок;*
- 2) *Масиҳодек жонбахш нафаслари руҳи муқаддас киби пок;*
- 3) *маҳалли тавфлари соҳати афлок.*

Булар «ҳақиқий боданўш»нинг ички ва ташқи қиёфаси, мақоми, ҳаёт йўли ва ундаги маслагини тўла намоён этиши билан бирга, ўз навбатида юқоридаги «риёи хирқапўш»ликнинг том зиддини ифодалайди. Бу «эл» хусусида келтирилган дастлабки байтда ийжоз усули билан қисмнинг умумий қамровчи маъноси билдирилади: «*Эй кўнгул, ул элга жаҳонлар фидо, / Дема жаҳонлар, деки жонлар фидо*». Кейинги байтларнинг барчаси мазкур ийжозий байтнинг итноби вазифасини бажаришга хизмат қилади. Хусусан, аввало, «ҳақиқий боданўш»ларнинг бу йўлдаги бош мақсади акс эттирилади: «*Ким қилибон ики жаҳон таркини, / Ики жаҳон демаки, жон таркини. Гусса жаҳон ичра чекиб жон учун, / Жонни фидо қилғали жонон учун*»³¹. Ундан кейин юқорида қаламга олинган «хирқапўшлик»ка муносабатлари аниқлаштирилади: «*Елга бериб дафтари солусни, / Ўтға солиб хирқаи номусни*». Сўнгра манзил-мақомлари васфи («*Масжиду майхона анга ёқмайин, / Дайр била Каъба сори боқмайин*»), бошқалар билан муносабати («*Силкибон эл яхши-ёмониға енг, / Англаб улус йўқию борини тенг*»), ўзи ва Яратувчи орасидаги ишончи («*Борлиқ асбобини фоний билиб, / Йўқлуқ ўти ичра ўзин кул қилиб. Куйдурубон чун бу хаёлотни, / Ёрутуб ул кул била миръотни. Кўзгуда чун ғайрдин ўлмай асар, / Чехраи мақсуд ўлубон жилвагар*») қаламга олинади. Муаллиф боданўшни тиниқ ва покиза кўзгу ўлароқ тасвир этар экан, дostonнинг III боби «Аввалғи муножот»да ўртага қўйилган концепция – борлиқнинг яратилишидан асосий мақсад масаласи билан боғланган муштаракликка урғу беради:

Жилваи ҳуснунгға чу йўқ эрди ҳад,
Кўзгу керак эрди анга беадад.
Очти бу гулшанники рангин эрур,
Ҳар гул анга ойинаи чин эрур.
Жилваи ҳусн ўлғали зоҳир анга,

³¹ Охирги икки байт турли нашрларда баъзи чалкашликлар билан бошқа ўринда келтирилган. Биз уни илмий-танкидий матнга таянган ҳолда шу жойда келтиришни мувофиқ топдик (Ғ.Б.).

Бўлди бу миръот мазохир анга³².

Бу «боданўш»нинг борлиқ яратилишидаги асосий мақсадга туташуви – ваъдасига вафо қилиш йўли билан бош маслакдаги ҳақиқий ўрнига мувофиқлигини намойиш этади.

Мазкур «ҳақиқий боданўш»нинг портрети ва характери тасвирида муаллиф олдинги қисмда «риёи хирқапўш» образида учрамайдиган ўзига хос жиҳатларни тақдим этади. Хусусан, «боданўш»нинг кўзлари, юзлари, шахсияти, йўли ва сайрлари алоҳида тасвирланадики, бу образнинг ички ва ташқи қиёфаси ҳақида тўлақонли тасаввур беришга хизмат қилади. Бу равишнинг асосида турувчи омил матнда шундай кўрсатилади:

Тоат этиб ҳар бири то жони бор,
Жон чекибон ончаки имкони бор.
Ҳарне қилиб фаҳм Набий суннатин,
Қилғоч адо жонга қўюб миннатин.
Нечаки аъмол этибон печ-печ,
Ҳеч келиб ҳар бири олинда ҳеч³³.

Сафар чоғида аброрга барча йўл ва манзилларда асл намуна бўлган Набий алайҳиссалом суннати мазкур ўринда ҳам асос омил эканига эътибор қаратилади. Бу байтлар «ҳақиқий боданўш»лик мақомининг энг олий даражасига ишора қилади.

Бобдаги хулосавий фикр эса: «*Кимки хаёлига келур мосиво, / Лофи муҳаббат анга эрмас раво*» тарзида акс эттирилган. Ушбу байт бобдаги асосий икки тоифадаги образлар – «риёи хирқапўш»лар ҳамда «ҳақиқий боданўш»ларнинг бутун ички ва ташқи қиёфаси, шахсиятига оид барча хусусиятларни том маънода қамраб-жамлаб кўрсатувчи ийжозий аҳамият касб этади.

Муаллифнинг асарда характер ва портретни поэтик тасвир ва ифода этишдаги позицияси сидқ таркибига кирувчи Шарқ-ислом кишисининг ишончига том уйғун ҳолда назарий қонуният тусини олгани алоҳида эътирофга сазовордир. Бу масалада муаллиф ҳеч қайси ўринда субъектив мулоҳазаларни «илоҳий хабар» воқелигидан муқаддам тутмаслик тамойилига қатъий таянишни назарий асос ўлароқ қабул қилгани яққол кўринади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر بن محمد السكاكي. مفتاح العلوم. القاهرة. المكتبة توفيقية.
2. الخطيب القزويني. الايضاح في علوم البلاغة. بيروت. دار الكتب العلمية. ٢٠٠٣ م.
3. الخطيب القزويني. تلخيص المفتاح. بيروت. المكتبة العصرية. ٢٠١٤ م.
4. سعد الدين التفتازاني. المطول. شرح تلخيص مفتاح العلوم. بيروت. دار الكتب العلمية. ٢٠١٣ م.
5. سعد الدين التفتازاني. شرح المختصر على تلخيص المفتاح. گزرگان. كتاب فروشى.
6. عليشيرنوايي. خمسة. حيرت الابرار. علمى تنقيدى متن. تاشكينت. فن. ١٩٧٠.

³² عليشيرنوايي. خمسة. حيرت الابرار. علمى تنقيدى متن. تاشكينت. فن. ١٩٧٠. ب. ٨١.

³³ عليشيرنوايي. خمسة. حيرت الابرار. علمى تنقيدى متن. تاشكينت. فن. ١٩٧٠. ب. ٨٢.

